Розділ I

РЕВОЛЮЦІЙНА МРІЯ. ЧАС НАДІЙ І ВИПРОБУВАНЬ: 1917–1918 РОКИ

Народження надії

Березень 1917 року ввійшов в історію Криму не як чергова зміна календаря, а як тріщина у старому світі. 8 березня за новим стилем Російську імперію струснула революція. Звістка про збройне повстання, про розпуск Державної думи, про перехід військ на бік повсталих, які зайняли пошту, телеграф та урядові будівлі, докотилася з Петрограда до Криму. Цього дня кримськотатарські революціонери, які уважно стежили за розвитком подій у Петрограді, уже не мали сумнівів у тому, що революція перемогла. А вже 15 березня в Криму дізналися про падіння самодержавства й відречення Миколи II. Це стало ще більшим поштовхом до нових дій.

Крим, який іще вчора здавався периферією імперії, раптом опинився у просторі можливостей. У Бахчисараї, Акмесджиті, Карасубазарі, Джанкої з'явилися невеликі гуртки для дискусій — учителі, юристи, імами, студенти вголос заговорили про те, про що досі можна було лише мовчки думати. У цих розмовах дедалі частіше лунало слово «міллі» — «національний». Національний рух. Національна територія. Національні права.

25 березня з ініціативи Алі Боданінського[1] в Акмесджиті у будівлі колишнього суду представники кримськотатарської інтелігенції, духовенства та військових зібралися на загальні збори Кримського мусульманського благодійного товариства («Джеміє хайріє»)[2]. Саме тут під тиском Алі Боданінського, Аблякима Ільмія[3], Ібраїма Фемі Ісмаїлова[4] та інших було утворено Тимчасовий мусульманський революційний комітет[5] із 15 осіб.

Таким чином, кримськотатарська революція 1917 року розпочалася з організації саме цього комітету, керівниками якого стали Алі Боданінський, Ібраїм Фемі Ісмаїлов та імам села Дерікой Ялтинського повіту Ібраїм Тарпі[6].

Події розгорталися дуже швидко. І вже 7 квітня 1917 року комітет скликав Всекримський мусульманський з'їзд, який відбувся в Сімферополі у приміщенні кінотеатру

---

1 Алі Боданінський (1866–1929) — кримськотатарський політичний та культурний діяч, журналіст, член Курултаю. Старший брат Усеїна Боданінського.

2 Кримське мусульманське благодійне товариство «Джеміє хайріє» наприкінці XIX — на початку XX століття стало важливим інструментом самоорганізації кримськотатарської громади: відкривало школи, медресе, друкарні, забезпечувало освіту молоді за кордоном (здебільшого в Туреччині) та соціальну підтримку, формуючи перші прояви модерного громадянського суспільства.

3 Абляким Ільмій (1887–1947) — кримськотатарський письменник і журналіст, громадсько-політичний діяч. У грудні 1928 року заарештований і засуджений до п'яти років позбавлення волі.

4 Ібраїм Фемі Ісмаїлов (?–1938) — учитель, музейний працівник, розстріляний 17 квітня 1938 року.

5 Як і у випадку з Кримом, дослідники вважають 17 березня 1917 року датою утворення Української Центральної Ради.

6 Ібраїм Тарпі (1874–1946) — кримськотатарський релігійний та громадський діяч. Член Мусвиконкому (1917), муфтій Криму (1923–1924). У 1936 році засуджений до 8 років ув'язнення.

«Баян» (сучасний кінотеатр ім. Т. Г. Шевченка). У його роботі взяли участь понад 2000 осіб, із яких 1500 становили делегати, а головував на ньому вчитель, представник національного руху Сеїтджеліл Хаттат[1]. І тут треба зауважити, що саме кримські татари одними з перших на той час, іще в Росії, провели демократичний загальнонаціональний форум і зуміли забезпечити широку представленість народу. На з'їзді було порушено кілька важливих питань, а саме: делегати обрали Тимчасовий кримсько-мусульманський виконавчий комітет (Мусвиконком) у складі 48 осіб як представницький орган. І головне — вирішили нагальне питання про обрання муфтія Криму. Ним став 32-річний юрист, богослов, поет і колишній студент Стамбульського університету Номан Челебіджихан[2].

Річ у тому, що після окупації Криму в 1783 році кандидатів на посаду муфтія затверджував російський уряд, а він вибирав лише людей лояльних, які мали бути слухняним знаряддям російської влади.

Тому лідери національного руху Алі Боданінський і Сеїтджеліл Хаттат, заручившись підтримкою молоді й долаючи опір чиновників, домоглися, щоб комісаром духовного правління і першим демократично обраним муфтієм Криму, Литви, Польщі та Білорусі заочно став саме Номан Челебіджихан.

Його обрання не можна назвати випадковим. По-перше, він мав глибокі релігійні знання, був високоосвіченою, інтелігентною людиною, уже відомою завдяки публікаціям у газеті «Терджиман»[3]. По-друге, був вихідцем з родини Челебі — елітної мусульманської родини з культурним, освітнім і політичним статусом. Молодий і перспективний, Челебіджихан видавався ідеальною кандидатурою, особливо після смерті в 1916 році останнього кримського муфтія Аділя мурзи Карашайського, коли запропоновані альтернативи, на думку більшості, не відповідали вимогам часу. До того ж сама практика призначення муфтіїв у попередні десятиліття була тісно пов'язана з імперською адміністрацією — обирали здебільшого лояльних до влади постатей, через яких було зручно контролювати мусульманське населення. На цьому тлі постать Челебіджихана сприймали інакше — як шанс на зміну, на повернення авторитету духовного лідерства та його справжнього значення для громади. Саме тоді євпаторієць, представник кримськотатарської інтелігенції Абібулла ефенді запропонував звернути увагу на Номана Челебіджихана.

Але була ще одна важлива посада — голова вакуфної комісії. Що це означало? Вакуф — майно, яке приватні особи або держава передавали на релігійні й благодійні цілі. Після передачі у вакуф воно вже не перебувало у приватній власності, а доходи з нього спрямовували на утримання мечетей і навчальних закладів.

До революції ця посада традиційно належала мурзам, але тепер завдяки прогресивним силам на неї заочно обрали 27-річного юриста Джафера Сейдамета[4], друга і най-

[1] Сеїтджеліл Хаттат (1873–1938) — учитель, громадський та політичний діяч, розстріляний 17 квітня 1938 року.

[2] Номан Челебіджихан (1885–1918) — кримськотатарський політик, громадський діяч, поет, публіцист. Голова Першого Курултаю та очільник Кримськотатарської Директорії — національного уряду, перший муфтій мусульман Криму, Литви, Польщі та Білорусі. Виступав за реформи у сфері релігії та освіти, послідовно обстоював рівноправ'я чоловіків і жінок.

[3] «Терджиман», у перекладі з кримськотатарської мови «Перекладач», — перша кримськотатарська газета 1883–1918 років, заснована просвітником Ісмаїлом Гаспринським.

[4] Джафер Сейдамет (1889–1960) — громадський діяч, один з лідерів та ідеологів національно-визвольного руху кримських татар.

ближчого сподвижника Номана Челебіджихана, випускника юридичного факультету Сорбонни.

Як пізніше згадував у мемуарах Сейдамет, обрання саме їх на ці посади стало цілковитою несподіванкою: про результати вони дізналися в Одесі, де перебували в армії.

Після прибуття до Сімферополя Челебіджихан та Сейдамет одразу взялися до справи. Челебіджихан очолив Мусвиконком — орган, який відтоді контролював культурну, релігійну, економічну та політичну діяльність кримських татар, а згодом до цього додалася і військова сфера.

Присутність молодого й енергійного голови сприймалася не як формальність, а як нова інтонація: він говорив про право народу бути суб'єктом історії, а не її декорацією. Політичне пробудження, за його словами, — це не лише мітинги та резолюції, а насамперед відчуття власної гідності.

І вже дуже скоро під керівництвом Челебіджихана розпочалися демократичні реформи: з'явилися громадсько-політичні газети — «Міллет» («Народ») і більш радикальна двомовна «Голос Криму», запроваджували нові підходи в освіті, офіційно проголошували рівність чоловіків і жінок. Комісії формувалися швидко, відкривалися школи, а ідея власного політичного органу, незалежного від російських партій, ставала дедалі реальнішою. У повітрі відчувалася енергія змін, і народ, який довго чекав на свій голос, почав його відчувати.

Мусульманський виконавчий комітет уже мав чітко визначену структуру: апарат, повноваження, президію, а в містах і всіх повітах Криму діяли місцеві комітети, які забезпечували організаційну мережу та зв'язок із громадою. Але головним було не лише формальне облаштування — ключовою стала готовність діяти, рішучість змінювати перебіг подій і брати на себе відповідальність

за майбутнє народу. У своїй реформаторській діяльності лідери Мусвиконкому спиралися на принципи автономії, ідеї ісламу й тюркської солідарності, усвідомлюючи, що політичне відродження кримських татар неможливе без глибокої культурної та духовної самобутності, здатної об'єднати народ перед обличчям історичних викликів.

До складу комітету ввійшли люди, чиї імена вселяли довіру й повагу: поет Абдулла Лятіф-заде, письменник та історик Амет Озенбашли, учитель, діяч міського самоврядування Бахчисарая і політик Сеїтджеліл Хаттат, громадський діяч Халіл Чапчакчі, письменник, журналіст і мовознавець Асан Сабрі Айвазов та інші. Кожен з них не лише знав, що потрібно робити, а й мав енергію та рішучість, щоб це втілити. Разом вони утворили команду, здатну кардинально змінити уявлення кримських татар про політику, культуру та власне майбутнє.

Тимчасовий уряд Олександра Керенського в Петрограді визнав Мусульманський виконавчий комітет найвищим органом кримських татар. Однак регіональні органи влади Таврійської губернії, яким заважав Мусвиконком, убачали в ньому загрозу. Улітку 1917 року вони різко виступили проти створення першого кримськотатарського революційного солдатського комітету та формування національних військових підрозділів. Військова сила могла зміцнити позиції кримських татар — а цього допускати не хотіли. Одразу надійшов наказ: відправити татарський батальйон на фронт.

Челебіджихан не вагаючись виступив проти. Він звернувся до бійців зі словами: «Ми з вами організували татарський батальйон не для того, щоб відправляти на фронт, а для охорони порядку та захисту рідних і співвітчизників у Криму в разі виникнення анархії. Є два обов'язки аскерів (воїнів): захищати батьківщину і співвітчизників від зов-

нішніх ворогів та захищати й охороняти їх від внутрішніх заворушень». Його слова пролунали як заклик до честі та дисципліни і подіяли на бійців.

Губернська влада звинуватила Челебіджихана в антиурядовій агітації серед татарських солдатів і 5 серпня заарештувала його. Мусвиконком розцінив цей крок як акт терору, і проти арешту муфтія вийшло понад 30 тисяч осіб з вимогою звільнити кримськотатарського лідера. За кілька днів Челебіджихана змушені були відпустити й визнати легітимність кримськотатарського батальйону, який мав служити своєму народові та стати прообразом народної армії Криму.

З цього моменту Крим опинився в стані політичної ясності. Ті, хто ще недавно думав, що історія відбувається «десь там», раптом усвідомили: тепер вона пишеться саме тут. Уже тоді лунали заклики створити свій парламент, але до Першого Курултаю кримськотатарського народу залишалося ще кілька місяців. І за цей час відбувалися доленосні й водночас яскраві події.

Однією з таких подій у перші місяці після революції став жіночий рух.

Жіночий рух кримських татарок

Водночас у кримськотатарському середовищі визрівав іще один процес, про який радянська історіографія говорила мало або взагалі мовчала, — поява організованого жіночого руху. Це видається несподіваним навіть на тлі загальноєвропейських тенденцій. Тимчасом як у Лондоні чи Парижі суфражистки виборювали право голосу, у Криму кримськотатарські жінки збиралися на власні з'їзди і не лише дискутували про освіту, а й створювали власні революційні комітети, керували гімназіями і брали слово на політичних трибунах. А головне — вони отримали право голосувати на виборах, обирати й бути обраними. Уперше в історії кримські татарки стали депутатками та членкинями парламенту, революційних комітетів і навіть обійняли керівні посади.

Ще до революційних подій Бахчисарай перетворився на один із центрів модерного руху за емансипацію мусульманок. Першим справді гучним кроком став журнал «Алем-і Нісван» («Жіночий світ»), який почав виходити 3 березня 1906 року — регулярно, раз на тиждень. Це був перший у світі тюрксько-мусульманський жіночий журнал. Його друкували кримськотатарською мовою арабською графікою в Бахчисараї, спочатку як додаток до газети «Терджиман», а згодом як самостійне видання. Уже через кілька місяців журнал здобув неймовірну популярність. Попри порівняно скромний наклад, його читали у Поволжі, на Кавказі, у Центральній Азії та в Османській імперії, Індії і навіть Японії.

«Алем-і Нісван» писав про права жінок у шаріаті, про гігієну, побут, рукоділля, освіту. Окремі сторінки були присвячені науці, літературі, стислим популярним біографіям відомих жінок. А ще в кожному номері публікували матеріали про жіночі товариства, проблеми освіти дівчаток-мусульманок, відкриття нових шкіл.

Журнал неможливо уявити без його ідейної натхненниці Шефіки Гаспринської, доньки просвітника та видавця Ісмаїла Гаспринського. У день її двадцятиріччя батько офіційно призначив Шефіку головною редакторкою. Для кримськотатарського суспільства цей крок видався революційним — молодій жінці довіряють не «жіночий додаток», а повноцінне видання з просвітницьким і політичним змістом. Шефіка не просто впоралася, вона стала обличчям нового покоління активісток, які говорили від